

У ГЛИБ ВІКІВ

Іван Дзира

●

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ КІНЦЯ 20-х рр. XVIII ст. НА СТОРІНКАХ “КРАТКОГО ЖУРНАЛА О ПОЕЗДКЕ В МОСКВУ ГЕТМАНА ДАНИИЛА АПОСТОЛА”

“Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола” – цінне джерело національної історії 20-х рр. XVIII ст. На жаль, він не часто потрапляв у поле зору дослідників, хоча кожен, хто цікавиться добою гетьманування Данила Апостола, не повинен обминати його своєю увагою.

Працюючи з паперами архіву Чернігівського губернського правління, Д.М.Бантиш-Каменський виявив цю пам'ятку й у примітках до своєї “Історії Малої Росії”, виписав з неї розлогу цитату про обід Петра II у Данила Апостола. В 1853 р. голова Київської археографічної комісії М.Й.Судієнко опублікував цей подорожній журнал в I томі “Материалов для отечественной истории”. Зараз оригінал “Журналу” зберігається в Інституті рукописів НБУ ім.В.І.Вернадського¹.

У лютому 1728 р. з нагоди коронації Петра II до Москви вирушила численна українська делегація на чолі з новообраним гетьманом Данилом Апостолом. До її складу входили полковники, інші заслужені старшини, кандидати на генеральну старшину та представник російського уряду міністр-резидент Федір Наумов.

Першим з українських гетьманів, хто протоптав стежку до Москви, щоб побачити “пресветлые очи государевы”, був Іван Брюховецький. Саме під час його візиту в жовтні 1665 р. укладено угоду, третій пункт якої проголошував: “Каждый новоизбираемый из Запорожскаго войска гетман обязан являться в Москву для получения гетманских клейнод”². На думку Бориса Крупницького, головною метою поїздки Д. Апостола була не сама коронація і не данина традиції, “а потреба уконститування відновленої в особі гетьмана (актом 1 жовтня 1727 р.) автономної української держави. При виборах 1 жовтня не складено було договірних пунктів, як це бувало за раніших гетьманів – за виїмком останнього, Скоропадського. Не було ще й генеральної старшини, а тільки кандидати до неї, існувало чимало й інших важливих справ, які треба було вирішити разом з російською владою”³.

Невідомий автор створив синхронний запис діяльності української делегації, своєрідну “стенограму подій”, що охоплює відрізок часу довжиною 7 місяців - з лютого по 6 вересня 1728 р. Він пунктуально занотував зміст усіх паперів, які вийшли з гетьманської канцелярії або були адресовані на ім'я Д. Апостола під час перебування в Москві української делегації. Така природа пам'ятки дозволяє їй деякою мірою замінити або реконструювати оригінальні документи, які не дійшли до нашого часу.

Хоча багато подій у “Журналі” відтворено екскурсивно, фрагментарно, місцями

поверхово, але під час читання недостатня глибина аналізу й незавершеність образів компенсується відчуттям зустрічі з “живим минулим”, з неповторною атмосферою тієї епохи. “Журнал” містить важливі повідомлення про різноманітні події та виклад змісту десятків універсалів, листів і указів, що дають можливість відтворити особливості дипломатичної діяльності делегації Д. Апостола, яка проходила на фоні наполегливого прагнення української сторони відстояти автономію гетьманської держави перед наступом російського абсолютизму. Ряд деталей і, здавалося б, другорядних “дрібниць” повсякденної канцелярської рутини, про які повідомляє автор, дозволяють дослідити ті чи інші історичні події в усій повноті й багатомірності. З іншого боку, укладач подає кілька цікавих фактів, котрі й досі лишилися не поміченими фахівцями з української історії першої половини XVIII ст.

Перед читачем “Журналу” проходить ціла галерея російських державних діячів тієї епохи, котрі безпосередньо відповідали за формування імперської політики щодо Гетьманщини. Це, наприклад, президент Колегії закордонних справ канцлер Г. І. Головкін, віце-канцлер А. І. Остерман, генерал-адмірал Ф. М. Апраксін та ряд інших членів Верховної таємної ради, з якими неодноразово доводилося зустрічатися Д. Апостолу “для разговору о нуждах малороссійских”⁴. Оскільки у військових справах гетьман був підпорядкований головнокомандуючому Українською армією фельдмаршалу М. М. Голіцину, то він був вимушений погоджувати з ним різні справи. У полі зору автора також перебував імператор Петро II та члени правлячої династії Романових. Наприклад, знаючи щиро прив’язаність царя до своєї сестри Наталії, Апостол уже через три дні після прибуття до Москви мав у неї аудієнцію. Врахувавши чутки про можливість зростання впливу на Петра II його баби, передбачливий гетьман 29 лютого відвідав у Новодівичому монастирі Євдокію Лопухіну. Оскільки з осені 1727 р. особливим авторитетом у неповнолітнього царя стали користуватися Долгорукі, то українські делегати вимушені були залучитися підтримкою кількох представників цієї князівської родини. Певний інтерес становить також інформація про спілкування гетьмана з секретарем Закордонної колегії Курбатовим і діловодом Верховної таємної ради Степановим, які відповідали за технічне оформлення результатів українсько-російських переговорів.

Зрозуміло, що гетьман був надзвичайно зацікавлений у зустрічі з новгородським архієпископом Феофаном Прокоповичем, який прекрасно орієнтувався в тогочасній політичній і придворній кон’юнктурі, а тому зміг дати своєму землякові багато корисних порад. Уперше владика завітав до кам’яниці Меншикова, де зупинилась українська делегація, 22 лютого зранку. 28 числа гетьман був у нього на вечері, котра тривала “мало не до полночи”(С. 13). 2 квітня архієрей увечері відвідав Апостола. Ще одна зустріч відбулася 25 березня на Благовіщення і, нарешті, 30 квітня у князя В. Долгорукого володар булави востаннє побачився з ієрархом “и там имѣли между собою секретній розговор”(С. 52). Загалом тісні контакти з церковними ієрархами – вихідцями з України - гетьман із старшиною підтримували протягом усього свого перебування в Москві.

“Журнал” містить першорядний матеріал і щодо внутрішнього життя Гетьманщини 20-х рр. XVIII ст., зокрема характеристики суспільно-економічних відносин, судочинства, діяльності гетьманської адміністрації, розвитку торгівлі тощо. Досить багато в ньому й звісток, що яскраво малюють нам картини побуту та звичаїв українського й російського народів, зокрема життя столичного міста імперії.

Перейдемо тепер до аналізу тих матеріалів пам’ятки, що висвітлюють політичну позицію офіційного Глухова, його реакцію на втручання імперського уряду в місцеві справи.

На 1727 р. в Україні було розквартировано 9 драгунських полків, які “как провиантом, так и фуражем довольствовались от тамошних жителей, с них же собираются на драгун и харчевые и копеечные деньги”⁵. Розмістивши своїх вояків

на теренах Гетьманщини, імперський уряд, з одного боку, забезпечував себе на майбутнє від несподіваних “измен” і “шатостей”, а з іншого, перекладав тягар економічного утримання цілого корпусу на плечі місцевої адміністрації. За підрахунками І. Джиджори, цей контингент обходився бюджету Гетьманщини значно більше, ніж 147000 карбованцями на рік⁶. У червні 1728 р. Колегія закордонних справ, спираючись на указ 1723 р., вирішила, що за рахунок військового скарбу повинні виплачуватися кошти сербському гусарському полку, “що виносило коло 12000 р. річно грішми і раціями і порціями 1573 р.”⁷, а також чугуївським козакам, калмикам, їх вдовам і сиротам “річно 6684 р. 64 к. грішми і натурою 2149 четвертей жита і стільки ж вівса”⁸. “Справа ся була настільки тяжким ударом для фінансів Гетьманщини, – продовжує Джиджора, – що відтепер удержання російських полків і зв’язаних з тим інших обставин, а головню надужить з боку російських військових властей, стає одним з основних “політичних” питань в зносинах гетьманів з російським правительством; вона затроювала життя гетьманським правительством...”⁹. Такі непередбачувані витрати значно ослаблювали місцевий бюджет і змушували гетьмана вдаватися до непопулярних кроків – встановлювати нові податки, що було дуже некорисно для української влади з огляду на постійне розпалювання російським урядом конфлікту між старшиною і поспільством.

Великою інформативною насиченістю характеризуються ті сторінки “Журналу”, що проливають світло на характер відносин гетьманської адміністрації та російського війська.

У відповідь на грамоту, отриману 8 червня з Колегії закордонних справ, 10.06 гетьман посилає на ім’я царя лист з проханням дозволити не витратити кошти на утримання гусарського полку, чугуївських козаків, калмиків, їх удів і сиріт з місцевого бюджету, “понеже в Скарбѣ войсковом будучіе денги надлежат ко употребленію по давном обыкновенію у нутрѣ Малой Россіи”(С. 66). 2 липня Д. Апостол відправляє приватного листа до Генеральної військової канцелярії та військового суду з особистою подякою управителям, які не виділили 3000 крб. для сербських гусарів і не оформили на вимогу Ф. Наумова ордери про доходи військового скарбу. Але, одержавши чергову грамоту з Колегії закордонних справ, правитель України все ж таки був вимушений розпорядитися своїм універсалом щодо відправки вищезазначеної суми до Києва. Отримавши гроші, віце-губернатор Шток став вимагати ще 5000. Через це гетьман знову просить “дабы Его Императорское Величество указал других пять тысяч рублей на содержание гусарских оффѣцеров и рядовых посылать не повелено было з скарбу войскового но употребить бы оніе на дачу жалованя компанѣйцам и на прочіе необходиміе войсковіе приключающіеся нужди”(С. 114). 30 серпня інший гетьманський лист був надісланий до Генеральної військової канцелярії із заборону задовольняти зростаючі апетити російського адміністратора. Д. Апостол також не дозволив керівництву Полтавського полку відводити полкові землі гусарам та будь-яким іншим російським військовим частинам. Іншим універсалом він відмовив полковнику Єсипову, який хотів у Ніжинському полку отримати сіножаті для кошення сіна офіцерським коням і ліс для роблення дьогтю, смоли та інших потреб. У листі до Г. Головкина висловлено прохання повернути млини на річці Остер, які ще за Малоросійської колегії командуючий російськими військами в Україні генерал Вейсбах незаконно відібрав у київського полковника Танського.

8-ий пункт додаткової петиції про повернення Україні старих “прав і вольностей”, яка 18.03 була відправлена в Колегію закордонних справ, передбачав ліквідацію російських залог у тих містах, де їх не було за Б. Хмельницького. Крім того, він містив скарги на комендантів гарнізонів: полтавського Чичеріна, переяславського Яковлева, глухівського Скорнякова-Писарева й ніжинського Толбухіна, “од которих в Малой Россіи обывателям обыды чинятца немаліе”(С. 24). Нарешті про зловживання російських військових свідчить виклад змісту ще одного документа, записаного на сторінках пам’ятки. Йдеться про лист гетьмана

до канцлера Г. Головкина із скаргою на підполковника обер-провіантмейстера Хом'якова, котрий всупереч імператорському указу не заплатив місцевим жителям за взятє у них на потреби російської армії продовольство.

Цілісний масив складають вміщені до “Журналу” документи, що розповідають про спроби глухівських властей поставити на місце знахабнілих російських відставників, які, несправедливо заволодівши козацькими землями в Гадяцькому полку, грубо порушували місцеве законодавство і звичаєве право. В першу чергу дослідників повинен зацікавити конфлікт між гетьманською адміністрацією та братами Єропкініми, який набув для Д. Апостола ознак особистісного характеру. В листі від 18.03 до Г. Головкина й від 10.04 в Колегію закордонних справ гетьман на підставі численних “розисків” і “суплік” скаржить на відставного майора тверського полку Юрія Єропкіна та його брата Олександра, котрі всіляко знущалися зі своїх підданих, кривдили козаків, що мешкали по сусідству. Більше того, Олександр Єропкін грубо вилаяв самого ясновельможного, коли той прислав офіційних осіб для проведення слідства. Тому Д. Апостол просив царя, щоб “малоросійским обывателям за обыди, а ясновельможному за обруганіе и безчестіе показан был высокомонаршій респект, оборона и достойная сатисфакція” (С. 38). Нарешті, усі зловживання Ю. Єропкіна були спеціально зібрані в 14 пункті додаткової гетьманської петиції.

Наступний 15-ий пункт українських пропозицій був “О прикажчиках Ивановских, Ямпольских, Почеповских и протчих которые в Малой России незносніе людям починили обыди отнятям маетностей, мелниц, грунтов и протчего разными способами” (С. 25). В даному випадку йдеться про управителів маєтків князя О. Меншикова, який, захопивши великі володіння в Україні, обернув місцевих козаків на кріпаків і примусив відбувати панщину. Не зустрівши належного розуміння з боку російської сторони, 05.08 гетьман відправляє листа до Колегії закордонних справ із проханням звільнити почепських і ямпільських козаків з-під влади прикажчиків і повернути їм незаконно захоплені землі та майно. Особливо дався взнаки українцям понурницький прикажчик Іван Константинов, який “между протчим и смертное убийство исполнил” (С. 19). Крім листів до канцлера Г. Головкина й віце-канцлера А. Остермана, прохання приборкати цю одіозну особу висловлено також дванадцятим пунктом у додатковому загальнонаціональному меморандумі. Тут же йде мова і про витівки племінника відомого дипломата Сави Рагужинського Гаврила. Використовуючи всі можливі шляхи для допомоги покривдженим землякам, володар булави виходить на царівну Єлизавету Петрівну з проханням провести справедливе розслідування вчинків Константинова.

Знаючи, яким тягарем лягали на плечі мешканців Гетьманщини реквізиції волів, коней, возів і продовольства для потреб російської армії, українська делегація сформулювала дане питання 4-им пунктом своєї додаткової петиції.

Участь у тривалій і виснажливій Північній війні, бойових діях проти Туреччини та Ірану знекровила козацьке військо. Багато людей загинуло від ворожої зброї або померло від різноманітних хвороб у незвичних кліматичних умовах. Незважаючи на це, козаки не тільки не дістали ніякої винагороди, але й зазнавали знущань і образ з боку російських вояків. Тому 7-ий пункт додаткового меморандуму вимагав, щоб козаків “великоросійськіе началники в походах на свои привати не употребляли, також коней от них не брано б, и провиант...когда...запасу не станет давано б рядовым против салдат, а старшинам против офнцеров” (С. 24).

16.04 був виданий гетьманський універсал з наказом управителям Генеральної військової канцелярії та військового суду “на почти драгунськіе для стойки козаков не давать бы, для того что и без того козаки доволно трудов и службы имеют” (С. 45). Офіційне прохання Апостола, “дабы козаков на драгунские почты не требовано” (С. 45), висловлено того ж дня і в листі до фельдмаршала М. М. Голіцина.

Після переходу І. Мазепи на бік шведів царський уряд конфіскував усі маєтки

його прихильників. Так утворився чималий земельний фонд, з якого Петро I робив щедрі “пожалування” росіянам та іншим чужинцям, зокрема сербам і волохам. У роки правління І. Скоропадського царські сановники наполегливо домагалися від гетьмана земельних надань. Особливо зросли апетити представників російської адміністрації за часів Малоросійської колегії.

Ці зміни традиційних аграрних відносин були негативно сприйняті всім українським суспільством. Для церкви, шляхти й козацької старшини з'явився новий серйозний конкурент. По-друге, російські власники, що звикли до жорстокого поводження з кріпаками на батьківщині, перенесли його і на своїх українських підданих. Нарешті, велику загрозу для соціальних взаємин Гетьманщини становила поява тут російських кріпаків, яких приводили з собою їхні господарі. Місцеві посполиті, хоч і були зобов'язані виконувати певні повинності перед своїми державцями, проте залишалися особисто вільними людьми, зберігаючи за собою право переходу, “як в Малороссіи в том есть волность”¹⁰. “На вироблення відношення старшини XVIII ст. до свого селянства, – зазначала О. Грушевська, – мала великий вплив присутність на Гетьманщині кріпаків з інших сусідніх місцевостей, де спеціальні риси холопства впливали на стан двораків, а двораки зливалися з загалом селянства. Щодо таких завезених кріпаків поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини, а потім таке відношення поширювалося поволі і на місцеве українське селянство”¹¹, оскільки поганій приклад починала наслідувати козацька старшина.

Скориставшись прийнятою з ініціативи О. Меншикова 12 травня 1727 р. заборонаю Верховної таємної ради купувати великоросам землі на теренах Гетьманщини, Д. Апостол вирішив вивести чужорідні елементи з українського суспільства. Перегляд “Короткого журналу” дає можливість виявити цікаві факти діяльності нашого уряду з цього питання. Так, 11.04 була надіслана скарга до Г. Головкина на путивльських і слобідських поміщиків, які у мешканців Ніжинського й Гадяцького полків “немало...власних их земель и других угодій чрез границу самоволне поотнимали и там хуторѣ построили и слободи свои поосажовали...” (С. 41). Гетьман просив керівництво Колегії закордонних справ знайти карти з кордонами й передати його посланцям. Також він повідомляв адресата, що в Генеральній військовій канцелярії не було виявлено документів по делімітації кордону між Річчю Посполитою й Московським царством, укладених комісією на чолі з Адамом Киселем після підписання Полянівського миру в 1634 р. Українська сторона не змогла відшукати й карту, складену стольником Григорієм Косаговым. 29 травня гетьман надіслав листа севському воєводі Синявіну “з требованієм о приїсланню и о видачѣ з книг сѣвских Косоговой опѣсѣ граничной, которая чинена между путивльским уездом с малороссіанами...” (С. 60). Нарешті 1 серпня з Москви було відправлено гетьманський лист до Генеральної військової канцелярії з вимогою негайно прислати “доношеніє” про всі відомі випадки купівлі московитами українських земель.

З іншого боку, Апостол докладав чимало зусиль, щоб повернути в Україну всіх земляків, які з різних причин опинилися на теренах Московії. У той час на Півночі перебувало чимало заробітчан, боржників і селян, яких після заборони росіянам користуватися маєтками на Лівобережжі було незаконно вивезено до Росії. Багатьох з них “великороссійские разних чинов персони...позаневолити себѣ на службы свои, а инних позаписовали и в подушній оклад и держат у себе...неодпускно” (С. 40). Тому Д. Апостол просить Г. Головкина клопотатися про одержання царського указу, що дозволив би українцям безперешкодно повернутися на Батьківщину. Дане прохання “о задержанних Малороссійской Породи людях” повторено і в листі до Колегії закордонних справ від 21 червня. Лист супроводжували чолобитні від кількох затриманих.

Знаючи зовнішню політику царизму й тогочасне міжнародне становище, читаєч почерпне з “Журналу” ряд цікавих і цінних подробиць щодо спроб запорозьких козаків добитися російського підданства й участі гетьманського уряду в переговорному процесі.

У 9-ому параграфі додатку до статейних пунктів сформульовано прохання оголосити запорожцям амністію й дозволити їм повернутися на місце старої січі. Незважаючи на негативну реакцію імперських кіл, 24 травня січовики заарештували свого отамана Костя Гордієнка, а 27-го залишили територію Кримського ханства й перейшли на Чортомлик. Коли звістка про ці події досягла Москви, 5 червня було скликано спеціальне засідання Верховної таємної ради, на якому було прийняте відповідне рішення. Наслідком рішення стала “высочайшая” грамота від 11.06.1728 на ім'я генерал-фельдмаршала М. Голіцина з наказом “запорожцев многолюдством и с ружьем огнюдь не принимать, в границы Россіи ни под каким видом не впускать, никакой протекції и защищенія нигдѣ им не давать и от границ оружіем отбивать”¹². Наступного дня гетьман послав в Україну кур'єра Уласа Греченка “з секретною експедицією взглядом запорожцов” (С. 69).

Під 23 червня автор щоденника занотував про приїзд із Глухова значкового товариша Стефана Косовича з листами від січовиків, котрі було негайно відправлено до Колегії закордонних справ. 24.06 гетьман надсилає до цієї ж установи грамоту стосовно поляка Хмельовського та п'яти запорожців, що прибули до Глухова з листами від кошового Івана Гусака. Д. Апостол просив задовольнити прохання низових козаків після прийняття присяги на вірність імператору поселитись у своїх родичів в Україні. Довідавшись, що 20 червня Іван Гусак спорядив нову делегацію у складі двох бунчукових товаришів і 30 козаків з кожного куреня до гетьмана, Верховна таємна рада наказала останньому негайно відправити прибулих з Глухова за кордон. Тому під 1 липня на сторінках “Журналу” зустрічаємо повідомлення про універсал до Генеральної військової канцелярії та військового суду, в якому гетьман просить терміново доповісти про виконання імператорського указу. Свідченням постійної зацікавленості Апостола запорозькими справами є й записи канцеляриста під 10 і 25 липня. Там йдеться про гетьманський лист до А. Остермана з додатком копій із “сказки” полтавських обивателів “о кримском и сѣчовом поведеніах, из листа Ханского к Кошовому писаного” (С. 81 – 82), і послання до Г. Головкина з долученою цидулою від полкового миргородського судді до миргородського полковника Павла Апостола про ситуацію на Чортомлиці.

Жорсткі розпорядження царського уряду змусили низових козаків задуматись про повернення до Кримського ханства. Відчувши небезпеку для власного життя, Іван Гусак таємно втік до Києва. Пізніше його разом із шістьма супутниками залишили в Глухові на утриманні місцевої влади до особливого указу з Москви. 31.08 гетьман видав указ до Генеральної військової канцелярії та військового суду про забезпечення перебіжчиків кормовими грішми.

Значна група матеріалів, що входять до “Журналу”, відображає взаємини гетьмана з полковниками-чужинцями. Скориставшись проханням козаків Стародубщини бачити на полковому уряді росіянина, Петро I запровадив практику призначати старшину безпосередньо царським указом. Така політика призвела, з одного боку, до обмеження влади гетьмана, а з іншого – до порушення традиційних демократичних норм виборчого права. Призначені урядом старшини-росіяни та інші чужинці, головно серби й волохи, “держали себе зовсім незалежно від гетьмана, ігнорували місцеву українську владу, й ніхто не смів на них поскаржитися; скарги самому гетьманові залишалися без наслідків, бо й гетьманові було не під силу боротися з чужинцями, які хвалилися, що вони поставлені царем і тільки йому одному й підлягають”¹³. Ці інородні елементи не мали тісного зв'язку з корінними мешканцями й не були впевнені у своєму становищі. Через це всі сили й енергію вони спрямовували на особисте збагачення, жорстоко визискуючи підлеглих козаків і селян. По-друге, отримавши владу з ласки царя, вони намагалися всіляко вислужуватись перед російським урядом, на кожному кроці демонстрували свою лояльність до Петербурга. Розуміючи, що діяльність полковників-чужинців веде до дискредитації старшинської верстви в очах суспільства і стоїть на перешкоді національним інтересам Гетьманщини, Д. Апостол повів із цим шумовинням завзяту боротьбу.

09.03 була відправлена в Колегію закордонних справ грамота з переліком зловживань стародубського полковника Іллі Пашкова із проханням царського заступництва. 6 квітня гетьман надіслав лист до Г. Головкина з додатком чолобитної від старшини “и от всѣх полчан” та кілька “других партикулярних суплѣк на тогож Пашкова” (С. 31). 08.04 “вѣденіе” з проською відставки Пашкова разом із суплікою від стародубських полчан було вручено резиденту Наумову. 2 травня Д. Апостол повідомив указом стародубських управляючих, щоб вони повернули “в прежнее владѣніе и уживане” (С. 52) землю, на яку претендував ставленик Петра I, її законному господарю Ширяю. Дана справа стала досить неприємною для імперського уряду, оскільки відставки вимагали мешканці Стародубщини, які першими з власної ініціативи отримали полковника росіянина. Тому в 1728 р. Пашкова було звільнено з посади, а 11 січня 1729 р. Верховна таємна рада розпорядилася розпочати над ним слідство.

Одночасно гетьман вирішив приборкати й гадяцького полковника Гаврила Милорадовича, серба за національністю. 13.03 до Колегії закордонних справ було відправлено грамоту з переліком усіх зловживань цього сатрапа полкового масштабу. В листі Апостола до Головкина від 11.04.1727 було наведено скаргу гадяцької старшини на свого безпосереднього начальника, котрий “заехавши в полковіе маестности жадного полкового дѣла не правит, но свои домовіе прихоти и новое свое господарство разширяючи козакам и посполитим безмѣрне и необичайне барзѣй накиданем горѣлок во тридцяти и по сороку рублей куфу чинит здирство и налоги; також мимо волю и указ ясневелможного, з доходов войскових денги и хлѣб на свой дом самоволно позабѣрал и берет” (С. 39). Зваживши на громадську думку, Колегія закордонних справ наказала Апостолу й Наумову після повернення до Глухова розпочати слідство над Милорадовичем і переяславським полковником Василем Танським. Під 18 липня укладач “Журналу” занотував повідомлення, що Колегія вирішила проводити розслідування в Москві. В 1729 р. Милорадовича також було позбавлено полковництва.

Не такою успішною виявилася спроба гетьмана зняти ніжинського полковника Івана Хрущова, “которій не толко во правленя в полку добрих порядков дать не способен, но скоро прибыл в полк затеял збирать нѣякієсь стацийніе побори з людей, и во всѣх сотнях прибудніе конѣ, чого перед тим не вожовалось” (С. 17). У даному випадку Колегія закордонних справ не задовольнила прохання правителя України. Довідавшись від воронізького сотника Івана Холодовича, що ніжинський полковник наказав віддати з воронізької ратуші 214 четвериків житньої муки солдатам, гетьман негайно відправив указ. У цьому документі Апостол категорично забороняє розбазарювати запаси провіанту й попереджає, що Хрущов понесе відповідальність за своє самоуправство.

Отже, у всіх заходах, спрямованих проти полковників-чужинців, “червоною ниткою позначається змагання Апостола скріпити скільки мога авторитет і власть гетьмана супроти старшини, і цю ідею намагається він переводити на практиці, в чім не можна не бачити особливого впливу російських порядків, в яких йому мусив імпонувати безоглядний послух”¹⁴. З іншого боку, володар булави давав зрозуміти суспільству, що джерелом соціальної несправедливості є не вибрана вільними голосами місцева старшина, а в першу чергу чужинці, для боротьби з якими гетьманській адміністрації необхідна активна підтримка всіх верств української людності.

У серпневих записах укладач “Журналу” значну увагу надає зображенню конфлікту Апостола з царським резидентом таємним радником Федором Наумовим. Згідно з таємною інструкцією міністр-резидент і гетьман повинні були спільно вирішувати важливіші справи, підбирати на вакантні посади кандидатури старшини, розглядати судові апеляції тощо. Однак головним завданням імперського чиновника був пильний нагляд за діяльністю Апостола й регулярні доноси до Петербурга. Через це, як справедливо зазначає Б. Крупницький, рано чи пізно “між гетьманом і міністром мусила виникнути боротьба за компетенції”¹⁵.

Ще весною 1728 р. Наумов хотів заборонити козацьке шинкування. У відповідь Апостол посилається на указ Петра I від 28.03.1721, в якому цар дозволяв козакам курити горілку за умови сплати покухонного податку. Однак своєї кульмінації протистояння досягло у серпні 1728 р. Адже саме влітку користюлюбний резидент за хабарі став підтримувати родину Марковичів, що перебувала в опалі у гетьмана. У другій половині липня Апостол надіслав до Верховної таємної ради скаргу із звинуваченням Наумова у “взятках, подписках и...других обыдах” (С. 112). 22.08 таємний радник В. Степанов повернув документ адресанту з проханням навести детальні докази. Зі свого боку, Наумов відправив до Глухова особистого секретаря Івана Артельного, який разом з бригадиром Арсенєвим повинен був знайти компромат на український уряд. Довідавшись про це, 29.08 гетьман листовно просив президента Колегії закордонних справ захистити себе від інтригана Артельного, котрий ще за Малоросійської колегії дався взнаки козакам. Наступного дня лист подібного змісту було відправлено й А. Остерману. Тоді ж кур’єр повіз гетьманський указ до Генеральної військової канцелярії, щоб службовці не боялися погроз Арсенєва й перешкоджали його втручанням у діяльність місцевої адміністрації. У листі до ГВК від 01.09 управителям пропонувалось пильно стежити за Артельним і про все доповідати ясновельможному. Нарешті указом Генеральної військової канцелярії від 01.09 Апостол вирішив відібрати у Наумова село Серединну Буду, а в Арсенєва – Вихторів. Розпорядження мотивувалось тим, що вихторівські селяни “не толко” Арсенєву “всякою отдают послушество (за гетьманським рішенням вони мали постачати своєму державцю лише сіно і дрова. – **І.Д.**), але зверх того необыкліе з людскою тяжестю он Брегадир взимае з оних побори и другіе немаліе чинит им обиди” (С. 120 – 121). Відчувши, що справа вирішується не на його користь, Наумов швидко розпродав решту своїх українських маєтків.

І хоч 4 вересня 1728 р. Верховна таємна рада відкликала Наумова, це була все-таки часткова перемога української сторони, оскільки сам інститут резидентства не було скасовано.

Значний інтерес для дослідників становить і вміщена в “Журналі” інформація про спроби Апостола повернути документи, які були вилучені під час арешту наказного гетьмана Павла Полуботка і старшини. Ця вимога сформульована окремим шостим пунктом додаткових статей. Бажання гетьмана ознайомитися з цими паперами виглядає досить природним. Адже за активну участь у складанні Коломацьких чолобитних він особисто проходив у справі Полуботка й був ув’язнений у Петропавлівській фортеці. Не дочекавшись ніякої відповіді, 14 серпня гетьман знову попросив Головкина повернути всі конфісковані матеріали до Генеральної військової канцелярії.

Слід особливо відзначити рядки пам’ятки, що свідчать, як Апостол клопотався про повну реабілітацію репресованих автономістів. Наприклад, у листі до Головкина від 09.03 1728 р. гетьман домагається повернення Андрію та Якову Полуботкам конфіскованих у них Малоросійською колегією сіл Орлівки й Казилівки.

Досить важливі джерельні матеріали містяться в “Журналі” й щодо підтримки гетьманською адміністрацією національної торгівлі. Як зазначає Д. Дорошенко, заходи Д. Апостола в цій сфері зводилися до двох головних напрямів: “перше, він клопочеться перед російським урядом про зміну економічної політики щодо України; друге, він сам своєю владою старається взяти українську торгівлю під опіку, щоб нейтралізувати ту шкоду, яку терпіла українська торгівля від...розпорядків російського уряду...”¹⁶.

Зміна Петром I традиційних торговельних шляхів і ринків збуту з Вроцлава, Данціга й Кенігсберга на Ригу, Санкт-Петербург і Архангельськ разом із заборонаю ввозити й вивозити багато товарів мали надзвичайно шкідливі наслідки не лише для українського купецтва, а й для його партнерів. Наприклад, “Для Австрії втрата такого цінного експортера сирих продуктів і такого ж ринку збуту для австрійських мануфактурних виробів (шлезьких, стирійських і т. д.), який становила з себе

Україна, була незвичайно важна. Українська торгівля творила занадто велику позицію в австрійським торговельнім балянсі, щоб Австрія могла з легким серцем і без боротьби з тим погодитися¹⁷. В липні 1722 р. цісарський посол граф Кінські заявив у Петербурзі, що хід переговорів про політичний союз буде залежати в першу чергу від відновлення торгівлі з Україною. Завдяки цьому тиску сенат пішов на деякі поступки, дозволивши вивіз з Гетьманщини рогатої худоби, воску, сала, щетини та клею. Не задовольнившись цим, Відень продовжив інтервенцію. 6 липня 1728 р. Д. Апостола відвідав новий посол, “которій з Его Ясневелможностью имѣл доволную конференцію взглядом комерцій” (С. 80). Причому граф прибув до Москви не з порожніми руками. Ще 19.04.1727 р. він разом з польським підскарбієм Пшебендовським склав спеціальний трактат про полегшення українського транзиту через Річ Посполиту до Австрійської імперії. 11 липня гетьман наніс Вратіславу візит у відповідь.

Не рахуючись з потребами місцевої торгівлі, російський уряд заборонив єврейським купцям торгувати на території Гетьманщини. Єдиним містом, де вони могли спродувати свій крам (та й то лише оптом), був Київ. Це призвело до зростання цін на імпортні товари й до зниження їх на експортні. 1728 року лубенські старшини від імені всього полку прохали Д. Апостола скасувати існуюче обмеження, через яке “кіевским купеческим людем одним прибель а протчим малороссійским, не толко купеческим, но и всѣм обще обывателем, не малая убель причинила ся”¹⁸. Тому 2 квітня гетьман подав грамоту до Колегії закордонних справ з проханням дозволити єврейським купцям торгувати на ярмарках населених пунктів Лівобережжя за умови, якщо вони не будуть вивозити золота, срібла та інших заборонених товарів.

Перед самим від'їздом на Батьківщину української делегації 4 вересня “Писана обширная грамота до Его Императорского Величества в Коллегию Иностранних дѣл о Купечествѣ” (С. 123). В кінці відісланого 18 березня в Колегію закордонних справ меморандуму гетьман поставив питання про передачу індукти на відкуп особам української національності, а не чужинцям, як це досі в більшості випадків практикував петербурзький уряд.

У 5-ому пункті додаткового статейного списку порушено питання щодо овець, яких за урядовим указом розводили на Лівобережжі для виробництва високоякісної вовни. Адже відведення для тварин широких пасовищ збільшувало дефіцит земельних ресурсів. Крім того, у наглядачів і пастухів постійно виникали конфлікти з місцевим населенням. Не дочекавшись позитивної відповіді, 20 серпня Апостол знову нагадує про овець у листі, адресованому Колегії закордонних справ.

Матеріали “Журналу” свідчать про те, що гетьман виявляв невдоволення втручаннями північних сусідів в українське культурне життя. В 20-их рр. XVIII ст. членів правлячої династії та багатьох вельмож охопила справжня манія на створення власних капел, найкращий матеріал для яких можна було знайти на наших землях. Містами й селами Гетьманщини нишпорили десятки емісарів, котрі розшукували талановитих юнаків і всілякими правдами та неправдами вивозили їх на північ. Зрозуміло, що доля багатьох хлопців склалася на чужині нещасливо. Про розуміння гетьманом їх становища можна довідатися з відповіді на лист царівни Катерини Іванівни, яка просила розшукати й повернути двох “пѣвчих”, котрі втекли додому в Україну.

На перший погляд, у читача “Журналу” складається враження, що відносини гетьмана з українським духовенством були далеко не безмарними. Так, у 2-ому з додаткових пунктів викладено прохання заборонити монастирям і взагалі духовним особам купувати, отримувати в дар і т. д. земельні маєтності. Володар булави допускає можливість лише грошових пожертвувань на церкву. Верховна таємна рада підтримала цю пропозицію в Рішительних пунктах. На думку Б. Крупницького, “надзвичайне збільшення маєткового стану духовенства турбувало старшину з конкурентських мотивів. Та й для держави було це не вигідним з огляду на ті пільги, якими завжди користувалися монастирі і церкви

щодо своїх нерухоностей. Отже, Д. Апостол міг тут виступати не стільки як репрезентант старшини, стільки як гетьман, що мав на оці державні інтереси¹⁹. Погані взаємини склалися у володаря булави і з київським архієпископом Варлаамом Вонатовичем. 12 травня 1726 р. Петро Апостол передав віце-президенту синоду Феофану Прокоповичу пояснювальну записку щодо доносу Варлаама Вонатовича на свого батька Данила²⁰. Але коли справа торкалася загальнонаціональних інтересів, то тут гетьман завжди йшов назустріч духовенству. Свідченням цього є перший пункт додаткових статей з вимогою відновлення Київської митрополії, скасованої Петром I у 1722 р.

Заслугує пильної уваги історика також розповідь козацького канцеляриста про сам хід переговорного процесу, що містить цікаві подробиці й деталі, характерні для тактики тогочасної царської та гетьманської дипломатії. Як у своїх заявах, так і в дипломатичному побуті Д. Апостол дотримувався тактики “дрібних кроків”, що полягала в постійному засипанні урядових інституцій численними скаргами, пропозиціями, клопотаннями тощо. Така лінія поведінки вимагала від її провідника великого терпіння, наполегливості, гнучкості, доброго знання психології опонентів. Коли ж вдавалося отримати дозвіл на будь-який запит, тоді гетьман негайно досягав практичного втілення свого задуму в життя. З іншого боку, він не зразу йшов на поступки імперським колам, намагаючись використати будь-яку можливість для зволікання, затулював час, щоб зміцнити своє становище. Наприклад, 27.07 володар булави відмовився підписати ряд пунктів урядової резолюції, що істотно обмежувала українську автономію. Відповідаючи Головкіну, він пояснював свій вчинок тим, що це “не приватній Его Ясневелможности интерес, леч до общой Малороссійского народа старается ползи, и дабы благоволил Его Графское Сіателство з Ясневелможним Полковникам и другим, кому надлежит к вислушаню помянутой резолюції быть присутними...” (С. 92 – 93).

Висвітлюється на сторінках журналу й досить важливе питання дипломатичного етикету. Автор підкреслює, що російська сторона певною мірою виконувала прийняті в міжнародному спілкуванні загальновизнані правила й умовності стосовно української делегації. Під час проїзду через Севськ, Карачев, Болхов і Белев до гетьмана “приходили кланятись” воєводи “и протчие управительѣ тамошніе” (С. 3). Коли ж українці прибули в столицю, то “для чести его велможности поставлен караул пятьдесят человек солдат московского полку з поручником, и когда ясневелможный приехал пред крыльце, отдали его велможности надлежащую честь поднятием оружия на караул” (С. 7). Повага до політико-правового статусу Гетьманщини, що перебувала у васальних взаєминах з царем, та до особи її правителя була виявлена й під час коронації Петра II. В Успенському соборі Д. Апостол стояв з правого боку від входу на спеціально облаштованому почесному місці поруч з грузинським царевичем. На той час Грузія, як відомо, була незалежною державою. Протекторат Росії над Східно-Грузинським царством встановлено в 1783 р., а західну Грузію приєднано до імперії лише в 1810 р.

Записи автора “Журналу” були відображенням кола тих актуальних завдань, що на той час турбували гетьманський уряд. Серед усієї маси джерел, які використовують дослідники цієї доби, діаріуш повно й різнобічно відтворює широту діяльності української делегації, знайомить нас з життям і побутом її членів. Укладач пам’ятки виконав велику й дуже корисну роботу, записавши зміст різноманітних документів як офіційних, так і приватного характеру з історії українсько-російських взаємин. Хоч під тиском ряду об’єктивних і суб’єктивних чинників російський уряд і був вимушений у 1727 р. ліквідувати найрадикальніші інкорпораційні нововведення Петра I, однак порівняно з часами І. Мазепи автономія України була суттєво обмежена. Інформація з “Журналу” свідчить, що, використовуючи сприятливий момент, гетьман і старшина намагалися впорядкувати внутрішнє життя Гетьманщини й одночасно продовжували докладати зусиль, щоб розширити її автономію. Як стверджує Б. Крупницький, “Можливо, ніщо так не характеризувало гетьманування Данила Апостола, як

запопадлива боротьба, яку він повів з російськими елементами на Україні”²¹. Козацькому канцеляристу вдалося створити багатогранний і цікавий портрет гетьмана, який “з повним розумінням справи, збагаченим недавнім гірким досвідом, намагається оборонити перед замахами автономне становище України в цілій тодішній повноті від “пунктів” Богдана Хмельницького аж до “малоросійського нарѣчія” і “малоросійського стиля” включно”²². Отже, “Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола” є цінним джерелом з історії Лівобережної України 20-х рр. XVIII ст., а зібрані в ньому матеріали заслуговують на широке використання в наукових студіях.

Джерела та література:

1. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. – 6 сент. 1728. – VIII, 162/80 // Институт рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. – 64 арк.
2. Цит. за: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С.258.
3. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Авгсбург, 1948. – С.61.
4. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. – 6 сент. 1728 / / Судиенко М. И. Метериалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. I.- С. 14. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
5. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета, 1726 – 1730 гг. // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 69. – С. 12.
6. Див.: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку – К., 1930. - С. 4.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Статьи гетмана Данилы Апостола // Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842.- Т. 3.- С. 373.
11. Грушевська О. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 147.
12. Цит. за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 407.
13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 393.
14. Джиджора І. Матеріяли Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 131.
15. Крупницький Б. Цит. праця. – С. 71.
16. Дорошенко Д. І. Цит. праця. – С. 413.
17. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 57.
18. Лохвицкий исторический сборник. Издание лохвицкого уездного земства. – К., 1906. – С. 298 – 299, нотатка 2.
19. Крупницький Б. Цит. праця. – С. 159.
20. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. - №7. – С. 142.
21. Крупницький Б. Цит. праця.- С. 182.
22. Джиджора І. Матеріяли Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 131.

Петро Пуриг

●

ПРО УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ В XVII СТОЛІТТІ

Надзвичайно важливою подією як у вітчизняній, так і світовій історії була Визвольна війна середини XVII ст. [1], під час якої на боротьбу за козацькі «вольності» піднялися представники різних народностей та верств народу України [2]. Серед них помітне місце належало українській шляхті, існування якої в різні періоди вітчизняного історичного процесу засвідчують джерела.

Однак трапилось так, що багато вчених не помітили цього унікального явища, феномену, поставили під сумнів навіть саме поняття «українська шляхта». Так, наприклад, на думку польського дослідника Яна Станіслава Бистрона, «шляхтич